

Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocukların Annelerinin Covid-19 Pandemi Sürecinde Özel Eğitime Ara Vermeye Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi

Duygu ARICI DOĞAN* Ertan GÖRGÜ**

Atf için:

Arıcı-Doğan, D. ve Görgü, E. (2022). Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların annelerinin covid-19 pandemi sürecinde özel eğitime ara vermeye yönelik görüşlerinin incelenmesi. *Journal of Qualitative Research in Education*, 30, XX-XX. doi: 10.14689/enad.30.

Öz: Bu çalışmanın amacı otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan çocukların annelerinin Covid-19 pandemi sürecinde sokağa çıkma kısıtlamaları ve özel eğitime ara vermeye yönelik görüşlerini incelemektir. Bu araştırma İstanbul ili Gaziosmanpaşa ilçesinde bulunan bir özel eğitim merkezine devam eden OSB'li çocukların anneleri ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma fenomenoloji (olgubilim) deseninde yapılmış nitel bir çalışmadır. Verilerin toplanmasında araştırmacılar tarafından hazırlanan "Kişisel Bilgi Formu" ve "Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu" kullanılmış ve anneler ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi yöntemi ile verilerin analizi yapılmıştır. Araştırma bulgularından elde edilen sonuçlara göre Covid-19 sebebi ile özel eğitime ara vermenin OSB'li çocuklar üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olduğu belirlenmiştir. Olumlu etkileri incelendiğinde, pandemi süreci OSB'li çocuklar üzerinde en çok aile ilişkilerine yönelik değişimler yaşandığını ortaya çıkarmıştır. Olumsuz etkilerin en fazla olduğu alan ise davranış problemleri olarak bildirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, özel eğitim, OSB'li çocuklar, anneler

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi:
04.05.2021
Düzeltilme Tarihi:
16.03.2022
Kabul Tarihi:
23.03.2022

Makale Türü

Araştırma

© 2022 ANI Yayıncılık. Tüm hakları saklıdır.

* Sorumlu Yazar: Biruni Üniversitesi, Türkiye, ddogan@biruni.edu.tr

** İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye, ertangorgu@gmail.com

Giriş

Geçmişten günümüze dünya birçok sağlık sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birisi de salgın hastalıklardır. Bu salgınların büyük bir bölümü ortaya çıktığı bölge ile sınırlı kalmayıp diğer bölgelere de yayılmış ve birçok can kaybına yol açmıştır (Turan ve Çelikyay, 2020). Covid-19 salgını da dünyayı etkileyen salgınlardan birisi olmuştur. 2019 yılı Aralık ayının sonlarında ilk olarak Çin’de, Hubei Eyaletinin Wuhan kentinde görülen yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19); solunum sorunları (ateş, öksürük, nefes darlığı) gösteren bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 13 Ocak 2020’de tanımlanan bir virüs olarak ortaya çıkmıştır (Sandalcı vd., 2020). Hastalık kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına almış ve 2020 Mart ayında Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir (DSÖ, 2020). Bilim kurulunun değerlendirmesi ve DSÖ’nün önerileri ile tüm dünya kendi stratejilerine göre çeşitli önlemler alarak hastalığın yayılmasını azaltmaya çalışmıştır. Bu bağlamda sosyal izolasyon başta olmak üzere birçok faaliyetin geçici olarak durdurulması veya kısıtlanması sağlanmıştır. Ülkemizde ilk vakanın görülmesinin ardından hızla artan vaka sayıları nedeni ile bulaşma riskinin en aza indirilmesi için birçok önlem alınmıştır. Bu önlemlerden birisi de eğitim-öğretim ile ilgili alınan kararlar olmuştur. İlköğretim ve liselerin 16 Mart 2020’den itibaren 1 hafta tatil edilmesi ve 23 Mart 2020’den itibaren uzaktan eğitime geçeceği açıklanmış, ancak salgının etkisinin artması ile 30 Nisan 2020 tarihinden 31 Mayıs 2020 tarihine uzatılması kararı alınmış ve sınavlar ertelenmiştir. Ayrıca 13 Mart 2020 tarihi itibarıyla de özel kreş, gündüz bakımevleri, özel çocuk kulüpleri ve özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri kapatılmıştır. Ancak hastalığın tehlikesinin her geçen gün artış gösterdiği göz önüne alınarak bu tedbirler 2020 bahar yarıyılı eğitim-öğretim dönemini kapsayacak şekilde uzatılmıştır. Sürecin bu şekilde ilerlemesi çocukların tümünü ve aileleri oldukça etkilemiş ve normalden farklı gelişim gösteren özel çocuklar için eğitim gibi önemli bir desteğin kesilmesi pandemiden en çok etkilenen grup olduklarını göstermiştir (Bozkurt vd., 2020; Guterres, 2020).

Özel eğitim; bedensel, bilişsel, etkileşimsel, sosyal ve duygusal gelişimlerdeki farklılıklar nedeniyle normal gelişimden farklılık gösteren, normal eğitimden yararlanamayan/kısmen yararlanan ya da yararlandığı halde destek eğitime ihtiyaç duyan bireyler için; özel yetiştirilmiş meslek elemanları tarafından ekip anlayışıyla sunulan, özel yöntem ve materyallerle gerekirse özel mekanlarda her özel gereksinimli birey için farklı olarak geliştirilmiş özel programlarla verilen eğitimidir (Baykoç, 2015). Özel eğitimde temel amaç; çocuğun yüksek yararını gözeterek, bağımsız olarak hayatını idame ettirebilmesi için gerekli davranışların kazanımını sağlamak, toplumsal yaşama katılımını sağlayarak sosyal çevre ile ilişkilerini pozitif yönde ilerletmek ve en önemlisi farklı nedenlerle ortaya çıkabilecek olumsuz davranış değişikliklerini en aza indirmektir.

OSB, sınırlı/tekrarlayıcı davranış dizileri, rutinde ısrarcılık ve rutinelere karşı aşırı bağlılık, sürekli devam eden sosyal etkileşim ve iletişim problemleri ve duygusal uyarılara karşı normal olmayan tepkilerle karakterize nöro-gelişimsel bir bozukluk olarak tanımlanmaktadır (American Psychological Association, APA, 2013). Sosyal etkileşim, iletişim, dil gelişimi ve davranış alanlarının gelişmesinde gecikmeleri de içeren ve erken

çocukluk döneminde ortaya çıkan bir spektrum bozukluğudur (Centers for Disease Control and Prevention, CDC, 2007). Tanının çoğunlukla üç yaş civarında konulduğu bildirilmektedir. Erken yaş aralığında bulunan OSB tanısı almış çocuklarda kendi etrafında dönme, tekrarlayıcı hareketler, nesne takıntıları, rutinlere aşırı bağlılık, öfke nöbetleri, aşırı hareketlilik gibi davranışların sık görüldüğü bilinmektedir (Motavalli-Mukaddes, 2017) Bir gelişimsel yetersizlik olarak ele alındığında OSB, zihin engelinden sonra en yaygın gelişimsel yetersizlik türüdür (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2016). Amerika CDC'nin 2020 raporunda, her 54 çocuktan birinde OSB olduğu bildirilmiştir (Maenner vd., 2020). OSB tanısına sahip çocukların ailelerinin yaşam kaliteleri de bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. OSB'li olan çocukların eğitim süreçleri; OSB'ye eşlik eden ikincil tanıların ortaya çıkardığı olumsuz durumların ve otizme özgü ortaya çıkan problemlerin hem OSB'li kişiler hem de ebeveynlerin yaşam kalitesini düşüreceği belirtilmektedir (Yassıbaş ve Çolak, 2019).

Covid-19 pandemi süreci OSB'li çocukların eğitim ortamından uzaklaşmasına ve bununla birlikte sokağa çıkma kısıtlamaları ile evde geçirdikleri sürenin artmasına neden olmuştur. Bu nedenle OSB'li çocukların eğitimden uzak kaldıkları ve evde geçirdikleri süreç düşünüldüğünde; rutinlerinin bozulması, evde kaldıkları süre içerisinde hareket kısıtlılıklarının yaşanması, fiziksel ve akademik desteğin sağlanamaması, akran etkileşiminin oluşamamasının olası birçok değişimi beraberinde getireceği düşünülmektedir. Pandemi sürecinde aile dışı ve aile içi rutinlerin bozulması çocukların psikolojik, sosyal-duygusal, akademik, fiziksel ve zihinsel gelişimlerini etkileyebilir bununla birlikte farklı psikiyatrik sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilir veya özellikle OSB'li çocukların büyük çoğunluğunda var olan bazı problemlerin (takıntı, saplantı, travma ile ilişkili bozukluklar, depresif duygu durum, kaygı ile ilgili durumlar) yoğunlaşmasına yol açabilir (Ercan vd., 2020). Özellikle rutinler konusunda oldukça duyarlı olan OSB'li çocukların diğer gruplara göre daha fazla risk altında olabileceği düşünülmektedir. Araştırmalar, özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin, çocuğun günlük bakım ve sorumluluklarının neredeyse tamamını kendi üzerine aldıklarını göstermektedir (Marcenko ve Meyers, 1991). Bu süreçte de çocukla yakından ilgilenen birincil kişi annesi olmuştur. Bu yüzden çocuktaki değişimleri en yakından gözlemleyecek kişinin annesi olacağı düşünülmektedir.

Ortaya çıktığı andan itibaren dünyayı etkisi altına alan Covid-19 ile ilgili başta sağlık alanında olmak üzere çok sayıda yeni bilimsel çalışma yapılmıştır. Günlük yaşamı bu denli etkileyen bir hastalığın eğitimdeki yansımaları da araştırma alanlarından birisidir. Covid-19 pandemi sürecinde özel gereksinimli çocuklar ve ailelerine yönelik de uluslararası ve ulusal birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Örneğin; Colizzi ve diğerleri (2020) Covid-19 salgını öncesi OSB'li çocuklarda davranış sorunlarının karantina döneminde daha yoğun yaşandığını ortaya koymuştur. Di-Renzo ve diğerlerinin (2020) gerçekleştirdiği başka bir çalışmada ise pandemi sürecinde OSB'li çocukların sınırlı ve tekrarlı davranışlarında artış yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. OSB'li çocuğa sahip ailelerle gerçekleştirilen bir çalışmada aileler çocuklarının beslenme ve yemek yeme konusunda problemlerle davranışlar ortaya koymasından kaynaklı çaresizliklerini ifade etmişlerdir (Stankovic vd., 2020). Pachego ve diğerleri (2020) gerçekleştirdikleri

çalışmada pandemi sürecinin özel gereksinimli çocukların akademik başarısını olumsuz etkilediğini bildirmişlerdir. Mutluer, Doenyas ve Aslan-Genç'in (2020) çalışmasında da OSB'li çocukların Covid-19 pandemisinde davranış problemlerinin şiddetini arttırdığı, olumsuz etkilendikleri ve ailelerinin kaygı düzeyini önemli şekilde yordadığı ortaya çıkmıştır. Şahin ve Sıngın (2020) pandeminin OSB'li çocuklarda motor becerilere etkisini araştırdıkları çalışmada çocukların temel motor becerilerinin önemli ölçüde gerilediği bulgulanmıştır. Covid-19 öncesi ve sırasında OSB'li çocukların fiziksel aktivite seviyelerini karşılaştıran bir çalışmada çocukların fiziksel aktivite düzeylerinin pandemi sürecinde anlamlı şekilde azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (İnce Parpucu, Süzen, Parpucu, 2021). Yapılan çalışmalar ve yabancı bir süreç olan Covid-19 pandemisinin de önemi göz önüne alındığında yeni çalışmalara ihtiyaç artmaktadır. Özel gereksinimli çocukların normal gelişim gösteren çocuklara kıyasla bilişsel, sosyal-duygusal, dil ve motor gelişimlerinin özel eğitim ile desteklenebildiği düşünüldüğünde pandemi sürecinde yaşanan eğitime zorunlu ara verme durumunun çocuklar üzerinde birçok farklı durumu beraberinde getireceği düşünülmektedir. Çalışmanın çocukların birincil bakımını sağlayan annelerin kendi görüşleri doğrultusunda gerçekleştirilmiş olması da öne çıkan özelliklerinden biridir. Yapılan çalışmaların genellikle tek değişken üzerinde ilerlemesi (örn; motor beceriler, problem davranış vb.) annelerin yaşadığı deneyimleri ele alması ve eğitim sistemine yönelik durum analizlerini konu edinmesi bu çalışmanın literatüre farklı bir bakış açısı sunacağını düşündürmektedir. Yine her açıdan geniş bir çerçeveden ele alabilme fırsatı sunması ve OSB'li çocukların farklı alanlarda yaşadıkları durumları ortaya koyabilmesi yapılacak çalışmalar için de farklı bir pencere açacaktır. Ayrıca çalışmanın yeni dönemde eğitime tekrar başlamış olan çocukların ihtiyaçları doğrultusunda annelerin görüşleri de dikkate alınarak eğitimciler için "yeni normalde" farklı öğretim yöntemleri ya da eğitim programlarının düzenlenmesine yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, yürütülen bu çalışmada özellikle yüksek risk grubunda olduğu düşünülen OSB'li çocukların onların bakımı ve eğitimleriyle en yakından ilgilenen annelerinin Covid-19 pandemi sürecinde özel eğitime ara vermeye yönelik görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı ve yapılacak diğer çalışmalar için de temel oluşturacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma OSB'li çocuğa sahip annelerin Covid-19 pandemi sürecinde çocuklarının yaşadıkları deneyimlere ilişkin görüşlerini incelemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır. Fenomenolojik araştırma deseniyle gerçekleştirilen çalışmalarda katılımcıların bir fenomen veya kavramla ilgili yaşanmış deneyimlerinin ortak anlamı derinlemesine tanımlanır (Creswell, 2013). Bireylerin kendi bakış açılarına göre algı ve deneyimlerini ön plana çıkarmayı amaçlayan bir desendir (Ersoy, 2016). Yürütülen bu çalışmada sokağa çıkma

kısıtlamaları ve eğitimden uzak kalmanın etkilerinin incelenmesi amaçlandığı için bu sürecin olası etkilerinin araştırılabileceği uygun yöntemin nitel yöntem olduğuna karar verilmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın katılımcılarına amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kartopu/zincir örnekleme yöntemi ile ulaşılmıştır. Kartopu/zincir örnekleme yöntemi, araştırmada ulaşılan kişilerin önerilerinden yola çıkılarak diğer katılımcılara ulaştırılmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Covid-19 pandemisinin devam ediyor oluşu ve pandemi koşullarında katılımcılara ulaşmanın zor olması nedeniyle araştırmada kartopu/ zincir örnekleme yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 1.

Katılımcı Annelerin, OSB'li Çocukların ve Babaların Demografik Bilgileri

Kod adı	Annelerin özellikleri			Babaların özellikleri			OSB'li çocukların özellikleri			
	Yaş	Öğrenim	Meslek	Yaş	Öğrenim	Meslek	Çalışma durumu	Cinsiyet	Yaş	Kardeş sayısı
Aylin	45	İlköğretim	Ev hanımı	50	İlköğretim	serbest	çalışmıyor	E	12	2
Aslı	38	Üniversite	Ev hanımı	40	Üniversite	muhasebe	çalışıyor	K	4	1
Seda	40	İlköğretim	Ev hanımı	45	Lise	serbest	çalışmıyor	E	14	1
Melek	34	İlköğretim	Ev hanımı	50	İlköğretim	serbest	çalışmıyor	E	7	1
Arzu	49	İlköğretim	Ev hanımı	48	İlköğretim	serbest	çalışmıyor	E	13	1
Nil	47	İlköğretim	Ev hanımı	55	İlköğretim	serbest	çalışmıyor	K	4	1
Derin	35	İlköğretim	Ev hanımı	42	İlköğretim	tornacı	çalışıyor	E	10	1
Selin	28	İlköğretim	Ev hanımı	38	İlköğretim	serbest	çalışıyor	E	6	2
Nur	50	İlköğretim	Ev hanımı	53	İlköğretim	serbest	çalışmıyor	E	7	2
Büşra	40	İlköğretim	Ev hanımı	43	İlköğretim	serbest	çalışıyor	E	16	1
Esra	29	İlköğretim	Ev hanımı	33	İlköğretim	serbest	çalışıyor	E	5	1
Beyza	40	Üniversite	Ev hanımı	40	Üniversite	muhasebe	çalışıyor	E	6	1
Elif	23	İlköğretim	Ev hanımı	33	İlköğretim	serbest	çalışmıyor	E	7	1
Ece	25	Lise	Ev hanımı	27	Üniversite	programcı	çalışıyor	E	5	yok
Esin	30	İlköğretim	Ev hanımı	35	Lise	serbest	çalışmıyor	E	5	yok

Pandemi sürecinde ve öncesinde çocukların günlük bakımı ve eğitim konularıyla çoğunlukla anneler ilgilendiği için bu dönemin olası etkilerini en iyi gözlemleyebilecek kişilerin anneler olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle çocuklardaki olası değişikliğe dair sorular annelere yöneltilmiştir.

Nitel araştırmalarda veri toplanırken örneklem büyüklüğünün ne kadar olacağı önceden belli değildir. Özellikle az araştırılmış ya da hiç çalışılmamış olay, olgu ve durumlar karşısında araştırmacı, araştırmada ortaya çıkan kavramlar ve süreçlerin birbirini tekrar etmeye başlaması halinde yeterli sayıda kaynağa ulaştığına karar verebilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmacılar, bu araştırmada ortaya çıkan kavramların birbirini tekrar ettiğini fark etmişler ve örneklemin yeterli doygunluğa ulaştığını düşünerek, katılımcı sayısı 15 iken veri toplama işlemini sonlandırmışlardır. Katılımcı annelerin çalışmaya başlamadan önce sözlü onamları alınmıştır. Etik kurul izni 21.09.2020 tarihinde 2020/01-02 sayılı karar ile T.C. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Etik Kurulu'ndan alınmıştır. Tablo 1'de katılımcı annelerin, OSB'li çocukların ve babaların demografik özellikleri verilmiştir.

Verilerin Toplanması

Tüm veriler Ekim 2020-Kasım 2020 tarihleri arasında, katılımcılar ile yüz yüze görüşülerek toplanmıştır. Yüz yüze görüşmeler bir rehabilitasyon merkezinde bulunan görüşme odasında yapılmıştır. Yapılan tüm görüşmeler Iphone marka telefonun sesli notlar uygulaması ile kaydedilmiştir. Görüşme öncesinde katılımcılardan hem yazılı hem de sözlü onay alınmıştır. Ayrıca ses kaydının çözümleme için alındığı ve çözümlemesi yapıldıktan sonra son onay için kendileriyle yeniden paylaşılacağı bilgisi verilmiştir. Her bir görüşme ortalama 15-20 dakika sürmüştür. Görüşme formundaki sorular yöneltilmeden önce "Kişisel Bilgi Formu" ile demografik bilgiler alınmış, araştırma için "Gönüllü Onam Formu" karşılıklı olarak imzalanmıştır. Etik açıdan sorun teşkil etmemesi adına annelere kod isimleri verilmiştir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada, araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan veri toplama formu kullanılmıştır. Bu formun ilk kısmında katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini öğrenmeye yönelik sorular yer almıştır. İkinci kısmında ise katılımcılara tek bir soru sorulmuştur; "Covid-19 pandemi sürecinde özel eğitim merkezleri kapandı, eğitime ara verildi ve çeşitli günlerde sokağa çıkma kısıtlamaları getirildi. Eğitime ara vermenin ve sokağa çıkma kısıtlamalarının OSB'li çocuğunuz üzerinde ne gibi etkilerini gözlemlediniz?" Görüşme içerisinde bir soru sorulmuş ancak araştırmacı tarafından gerekli görüldüğü durumlarda "sondaç" soruları da yöneltilmiştir.

Verilerin Analizi

Nitel verilerin analizinde kullanılan yöntemlerden birisi kodların oluşturulması ve kodların üzerinden temaların ortaya çıkarılmasıdır. Bu çalışmada öncelikle toplanan veriler yazılı ortama aktarılmıştır. Yazılı hale getirilen veriler katılımcıların kendilerine tekrar yollanmış ve söylemek istediklerinin doğru anlaşılıp anlaşılmadığı teyidi alınmıştır. Daha sonra araştırmanın yazarları ayrı ayrı analiz için hazır hale getirilen verileri okumuş ve genel olarak kodlar oluşturulmuştur. Veri seti yine iki araştırmacı tarafından ayrıntılı olarak ayrı ayrı okunmuş ve tüm veri seti kodlanmıştır. Daha önce oluşturulan kodlardan farklı bir kod ortaya çıkmışsa kod setine ekleme yapılmıştır. Belirlenen bu kodlar araştırmanın bulgular kısmında yer alan temalar ve açıklamalar için temel oluşturmaktadır (Creswell, 2013). İki araştırmacıda veri setini ayrı ayrı kodladıktan sonra kodlamalar ve kod tanımları karşılaştırılmış ve kodlar üzerinde ortaklaşmıştır. Böylece iki araştırmacının veri setini ayrı ayrı kodlamaları ile daha zengin bir kodlama tablosuna ulaşılması amaçlanmıştır. Her iki araştırmacının üzerinde uzlaştığı kodlar belirlenmiş ve veri seti iki araştırmacı tarafından birlikte tekrar tam uzlaşmayla kodlanmıştır. Oluşturulan birbiriyle ilişkili kodlar bir araya getirilerek, temalar ve alt temalar elde edilmiştir. Daha sonra veri setinden basit seçkisiz yöntemle seçilmiş 1,4,6,7,10,13 numaralı katılımcıların verileri ve hazırlanmış kod seti özel eğitim alanında nitel veri analiz yöntemiyle doktora tezini tamamlamış bir uzmana verilmiş veri setlerinin kodlanması istenmiştir. Örneğin; araştırmacı tarafından çıkarılan “yeni davranış ortaya çıktı” kodu diğer kodlayıcı tarafından “yeni ve istenmedik bir davranış ortaya çıktı” olarak kodlanmıştır. Bu durumda veriler tekrar gözden geçirilmiş ve tartışmalar sonucunda verilerde farkına varma süreci yaşandığı için kod ismi değiştirilerek “yeni ve istenmedik bir davranış ortaya çıktı” olarak düzenlenmiştir. Uzmanın kodlaması ile araştırmacıların kodladığı veri seti karşılaştırılarak değerlendiriciler arası güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Ortaya çıkan farklı kodlar tartışılarak görüş birliği sağlanmıştır. $Görüş\ birliği / (Görüş\ birliği + Görüş\ ayrılığı) \times 100$ formülü kullanılarak hesaplama yapılmıştır. Kodlama denetimine göre kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az %80 olması beklenmektedir (Cooper, Heron ve Heward, 1987). Araştırmanın kodlayıcılar arası güvenilirliği %96,6 olarak bulunmuştur.

İç geçerlilik için ise katılımcı teyidi (member checking) alınmıştır. Katılımcı teyidi araştırmaya katılan katılımcılara görüşme kayıtlarının tekrar verilerek söylemek istediklerinin gerçekte ifade edilip edilmediğinin teyidinin alınmasıdır. Bu yöntem iç geçerlilik için kullanılmaktadır (Holloway ve Wheeler, 1996). Görüşmeler yapıldıktan sonra ses kayıtları yazıya çevrilmiştir. Her katılımcının kendi görüşmesi yazılı hale getirilerek tekrar kendisine yollanmış onayları alınmış ve söylediklerinin doğruluğu böylece yeniden teyit edilmiştir. Katılımcılardan hiçbiri değişiklik talep etmemiştir.

Bulgular

Bu bölümde OSB’li çocukların annelerinin Covid-19 pandemi sürecinde özel eğitime ara vermeye yönelik görüşlerini incelemek amacı ile yarı yapılandırılmış görüşme formunda

yöneltilen soruyayı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak yöneltilen soruya verdikleri yanıtların çözümlemesi yer almaktadır. Bulgular görüşme formundaki soru üzerinden ele alınmış ve katılımcıların verdiği cevaplar dikkate alınarak iki ana başlık altında toplanmış, her başlık ile ilişkili temalar ve temalar ile ilişkili alt temalar listelenmiştir. Katılımcıların bakış açılarını yansıtmak amacıyla bulguların sunumunda temalar altında tırnak içinde ve italik olarak katılımcıların kendi ifadelerine yer verilmiştir. Katılımcıların cevapları incelendiğinde olumlu ve olumsuz etkiler olarak iki kategori oluşturulmuş ve bu kategoriler altında temalar ve alt temalar ele alınmıştır.

OSB’li çocuğa sahip annelerin Covid-19 pandemisi nedeni ile özel eğitime ara vermenin çocukları üzerindeki olumlu etkileri ile ilgili görüşleri, dört tema ve sekiz alt tema olarak belirlenmiştir. Bu temalar ve alt temalar, bulgularını ve yorumlamalarını bir bütün olarak ele alabilmek için Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2.

Olumlu Etkilere Yönelik Annelerin Görüşleri

Kategori 1: Olumlu Etkiler	
Tema	Alt tema
Dil Gelişimi	1. Kelime sayısı arttı 2. Komut alma arttı 3. Yeni sesler çıkarma
Aile İlişkileri	1. Kardeşi ile oyun oynamaya başlama 2. Baba ile iyi vakit geçirme
İletişim	1. Konuşma arttı 2. İletişimi başlatma ve sürdürme
Sosyal-Duygusal Gelişim	1. Akran etkileşimi arttı

Çalışmaya katılan annelerin olumlu kategoride değerlendirilen dil gelişimine yönelik yorumlarından yola çıkarak çocuklarında “kelime sayısı arttı, komut alma arttı ve yeni sesler çıkarma” alt temaları elde edilmiştir. **Ece:** “Evde kedi ile oynarken kullandığı kelimelerin arttığını fark ettim.” şeklinde dile getirirken, **Seda:** “Dilde söyleneni anlama arttı diyebilirim kapıyı kapat, su getir falan dediğimde hemen yapmaya başladı.”, **Nil:** “Ses çıkarmaya başladı kalabalık olmak buna yaradı galiba söyleneni anlamıyordu evdeyken kapıyı kapat dediğimde kapıyı kapatmaya başladı. Şunu getir dediğimde getiriyor.” şeklinde dile getirmişlerdir. Covid-19 sürecinde evde birlikte ve etkileşimde olmanın çocukların dil gelişimini desteklediği düşünülebilir.

Annelerin Covid-19 pandemisi nedeni ile özel eğitime ara vermenin çocukları üzerindeki olumlu etkilerden biri olarak ele aldıkları aile ilişkileri temasına yönelik, OSB’li çocuklarda bu süreçte “kardeşle oyun oynamaya başlama ve baba ile iyi vakit geçirme” alt temalarının ortaya çıktığı görülmüştür. **Aslı:** “Ablası oldukça destek oldu. Oyun oynadılar birlikte çok anlayışlı bir çocuğum var.” **Seda:** “Kardeşi ile sürekli oyun oynadılar.

Birlikte etkinlik yaptık. Ben çok fazla ilgilenemedim evin işi hiç bitmiyor sürekli evde olduğunuzda daha fazla dağılıyor.” **Esra:** “Babamız çok destek oldu. İşten geldiğinde her akşam dışarıya çıkarıp yürüyüş yaptırdı biraz enerjisini boşalttı böylece.” **Esin:** “Eşimde bizle birlikteydi bu süreçte birlikte vakit geçirme imkanımız oldu. Daha fazla zaman ayırabildik. Tek çocuk olduğu için vakit geçirebileceği ya da oyun kuracağı bir kardeşi yoktu bizde elimizden geldiği kadar desteklemeye çalıştık. Baba ile daha fazla vakit geçirdi bu onu mutlu etti” şeklinde yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Annelerin bazıları çocuklarının özellikle kardeşleri ile bu süreçte oyun oynamaya daha çok zaman ayırabildikleri için bir arada olmalarının olumlu sonuçları olduğunu ifade ettikleri ortaya çıkmış, pandemi sürecinde babaların da rutinlerden farklı olarak evde daha fazla bulunması çocuklarına ayırdıkları zamanı arttırmış ve bazı aileler için geçirilen bu zamanın da OSB’li çocukları ile ilişkilerini pozitif yönlü etkilediği sonucuna varılmıştır.

Katılımcı annelerin OSB’li çocukları üzerindeki olumlu etkilerinden birini iletişim alanında yaşadıklarını ifade ettikleri ve çocukların “iletişimi başlatma ve sürdürme” ve “konuşma arttı” temalarını bildirdikleri görülmüştür. **Aylin:** “Önceleri bu kadar konuşmuyordu ama bu süreçte çok fazla konuşmaya bizimle iletişime geçmeye başladı.” **Ece:** “Kedi ilgisini çekti uyurken yanına gidip seviyordu kedi ile iletişim kurmaya başladı. Konuşuyordu. Bu durum iyi oldu diyebilirim. Sürekli birlikte olduğumuz için daha fazla konuşmaya başladı dilde ilerleme oldu.” **Esin:** “Normalde çok fazla dışarı çıkmak isterdi ama bu süreçte evde bizimle olmak hoşuna gitti sanırım. Bol bol etkinlik yaptık. İletişim kurmada ilerledik.” diyerek görüşlerini dile getirmişlerdir. Covid-19 pandemisinde aile bireylerinin normal yaşamlarından çok daha fazla bir arada bulunması ve çocukları ile daha çok iletişim kurabilme fırsatı bulması, OSB’li çocukların en çok desteklenmeye ihtiyaç duydukları alanlardan biri olan iletişim becerilerinin ivme kazanmasına katkı sağlamıştır.

OSB’li çocuk anneleri Covid-19 pandemisi nedeni ile özel eğitime ara vermenin çocukları üzerindeki olumlu etkilerinden biri olan sosyal-duygusal gelişim alanında “akran etkileşimi arttı” şeklinde ifade ettikleri ortaya çıkmıştır. Yorumlarını **Melek:** “Bahçemiz var. Apartmandaki diğer çocukları çağırdım sosyalleşmesini sağlamak için. Çocuklardan uzak kalmasını istemedim zaten sosyal açıdan oldukça dezavantajlıyız. Elimden geldiğince desteklemeye çalıştım.”, **Beyza:** “Yazlığa gittiğimizde bir arkadaşı vardı bol bol onunla vakit geçirmesini sağladım çünkü bizim için önemli olan sosyal gelişiminin ilerlemesi ve desteklenmesi.” şeklinde ifade etmiştir. Katılımcı annelerle yapılan görüşmeler sonrasında fiziksel koşulları uygun olan konutlarda oturan, komşuluk bağları kaybolmamış ve sosyal etkileşimin çocukları için önemini farkında olan ailelerin akran etkileşimini sağladığı söylenebilir.

OSB’li çocuğa sahip annelerin Covid-19 pandemisi nedeni ile özel eğitime ara vermenin çocukları üzerindeki olumsuz etkileri ile ilgili görüşleri dokuz tema ve yirmi iki alt tema altında toplanmıştır. Bu temalar ve alt temalar, bulgularını ve yorumlamalarını bir bütün olarak ele alabilmek için Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3.

Olumsuz Etkilere Yönelik Annelerin Görüşleri

Kategori 2: Olumsuz Etkiler	
Tema	Alt Tema
Davranış Problemleri	1. Sinirlilik arttı 2. Yeni ve istenmedik bir davranış ortaya çıktı 3. Çığlık atma arttı 4. Vurma arttı 5. Ağlama davranışı arttı 6. Saldırgan davranış arttı 7. Mastürbasyon arttı 8. Isırma arttı
Bilişsel Gelişim	1. Beceri kazanımı azaldı 2. Öğrenilen kavramlarda unutma 3. Harfleri unutma 4. Okumada gerileme
Aile İlişkileri	1. Baba ile kavga etme 2. Kardeşle kötü ilişki 3. Anneye bağımlılık
Teknolojik Araç Kullanımı	1. Ekran süresi arttı 2. Telefonla oynama arttı
İletişim	1. Konuşma azaldı
Dil Gelişim	1. Kelime sayısı azaldı
Sosyal-Duygusal Gelişim	1. Akran etkileşimi azaldı
Motor Gelişim	1. Hareketlilik azaldı
Beslenme	1. Yemek yeme arttı

Çalışmaya katılan annelerin olumsuz etkiler kategorisinde ele alınan davranış problemleri temasına yönelik çocuklarında olan davranışların arttığını ya da yeni bir davranışın ortaya çıktığını ifade ettikleri görülmüştür. Annelerin yorumlarına göre; “ısıрма, vurma, çığlık atma, ağlama, saldırgan davranış, mastürbasyon, sinirlilik arttı ve yeni bir davranış ortaya çıktı” alt temaları elde edilmiştir. Çocuklarında yoğun olarak sinirlilik halinin, çığlık atmanın arttığı ve yeni bir davranışın ortaya çıktığını gözlemlediklerini dile getirmişlerdir. **Aylin:** “Hareket kısıtlılığı yaşadık. Bu sefer sinirlilik hali yükseldi.” **Selin:** “Çocuğum çok sinirli olmaya başladı. Kendini yerlere atıyor kafasını vuruyor. Ekolali ve tekrarlı hareketler oluştu.” **Arzu:** “Dışarı çıkamadığı için evde olmak aşırı sinirlilik yarattı. Herkese saldırmaya başladı. Evde sağa sola koşturuyor istediği olmadığında bağırıyor, vurmaya başlıyor.” **Derin:** “Parmaklarını kırdı. Saldırgan davranışlar ortaya çıktı. Isırma, vurma, bağırma, ağlama.... Evde olmak çok zordu.” **Aslı:** “Ekranla bağlı kaldı. Açmadığımız zamanlarda sürekli ağlıyordu. Kendini yere atmaya başladı.” **Elif:** “Yoğun mastürbasyonu vardı. Normalde de bu davranış vardı ama yoğunluğu arttı. Yapacak bir şey bulamayınca sürekli pipisi ile oynamaya başladı.” bu sözlerle ifade etmişlerdir. Bu görüşler dikkate alındığında evde geçirilen sürenin giderek artması, enerji boşalımı sağlanamaması ve OSB’li çocukların rutinlerinin bozulması ile

birlikte davranış problemlerinin ortaya çıkması beklenen sonuçlar olarak ele alınmaktadır.

Olumsuz etkiler kategorisinde değerlendirilen bilişsel gelişim temasına yönelik anneler çocukların eğitime ara vermesi ile çalışılan becerilerin sekteye uğradığı ve beceri öğretiminde azalma olduğunu, öğrenilen kavramlarda unutma yaşadığını, harfleri unuttuğunu, okumada gerileme yaşadığını dile getirmişlerdir. **Nur:** “Bacağı kırıldıktan sonra ara vermiştik yeniden başladık eğitime ama tam adapte olacakken bu süreç başladı bizi yine en başa döndürdü. Göz kontağı neredeyse hiç yok bekleme çalışılıyordu ama evdeyken bunları destekleyemiyoruz. Şu an otorite yok.” **Seda:** “Akademik anlamda eğitime ara vermek oldukça geriletti. Çalışılanları evde destekleyemediğim için ilerledi diyemem.” **Aylin:** “Gün içinde ders çalışması için sürekli uyarı da bulunduk ve uygun ortamı sağlamaya çalıştık fakat eğitime devam ettiği süreçte de derslere karşı oldukça ilgisizdi ara vermek onun işine geldi diyebilirim. Bu sürecin akademik anlamda gerilemeye yol açtığını söyleyebilirim. Zaten isteksiz bir çocuktan evde de okulda sağlanan otoriteyi kuramadığımız için derslere olan isteksizliği ve bilgisi oldukça azaldı. Okumayı unuttu birçok harfi hatırlamıyor” şeklinde süreçte yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Özel eğitimin OSB’li çocuklar için önemi göz ardı edilmemelidir. Bilişsel alanda ekstra desteğe ihtiyaç duydukları dönemlerin eğitimden uzak kalarak geçmesi çocukların gerilemesine yol açmıştır.

Anneler pandemi sürecinde özel eğitime ara vermenin OSB’li çocuklarının aile ilişkilerinde kardeşle kötü ilişki, babalarının daha fazla evde olmasının da etkisi ile “baba ile kavga etme” ve kendilerine daha çok bağımlı hale geldiklerini ifade ettikleri “anneye bağımlılık” alt temaları ortaya çıkmıştır. Katılımcı annelerin büyük çoğunluğunun çocuklarının kardeşleri ile ilişkilerinin kötüye gittiğini ifade ettikleri dikkati çekmiştir. **Seda:** Babası da evdeydi ama babamız ilgisiz. Yardımcı olduğunu söyleyemeyeceğim. **Nil:** “Babası sinirli biri, ikisi sürekli inatlaştı. İstediklerini yapmıyor ve bu durumda olmasını kabullenemediği için sürekli beni suçluyor çocukla da ilgilenmiyor. Kardeşleri ile kavga ediyor. Oyuncaklarını paylaşmak istemiyor. Araları bu süreçte çok kötü.” **Arzu:** “Babası ile kötü bir ilişkisi vardı bu süreçte daha çok arttı. Sürekli benim peşimde, benden ayrılmıyor benim söylediklerimi yapıyor ben de ev işlerine yardımcı olması için birkaç görev veriyorum en azından o süreçte sakin kalıyor.” **Derin:** “Kardeşine vurmaya başladı. Kardeşi artık yanına gitmiyor korkuyor vuracak diye, uzaklaştılar.” sözleri ile yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Özel gereksinimli kardeşe sahip olmanın psikolojik ve sosyolojik birçok etkisi çalışmalarla ifade edilmektedir. Pandemi sürecinin de ailenin halihazırda süregelen normal dışı yaşamına bir anormallik daha getirdiği düşünülmektedir. Çocuklar da bu süreçten farklı şekillerde etkilenmişler ve bu durum aile ilişkilerine yansımıştır.

OSB’li çocuğa sahip annelerin pandemisi nedeni ile özel eğitime ara vermenin otizmlili çocukları üzerindeki olumsuz etkilerden biri olan teknolojik araç kullanımına yönelik görüşlerinden elde edilen bulgulara göre, bu süreçte çocukların “ekran süresi arttı” ve “telefonla oynama arttı” şeklinde alt temalar elde edilmiştir. Katılımcı annelerden **Nil:** “Herkes bu süreçte evdeydi ama bu durum bize iyi gelmedi babası ilgisiz ve ilgilenmemek için telefon veriyor ya da televizyon açıyor böylece ekran süresi de arttı. Evde kalabalık

yaşıyoruz babaanne de bizimle. Sürekli televizyon açık olduğu için sürekli televizyon izlemeye başladı.” **Selin:** “Sürekli telefon ile oynamak istedi. Dolabın üstüne koyuyordum sandalyeyle çıkıp alıyordu. Vermediğimizde kendini parçalıyor bir türlü engel olamadık” sözleri ile görüşlerini ifade etmişlerdir. Aile bireylerinin bu süreçte çocuklara ilgisiz olması ya da çocukların ev ortamından farklı bir ortamda bulunamaması ile ilgi alanlarının sınırlandırılması çocukları farklı yönelimlere itmiştir.

Çalışmaya katılan annelerin iletişim alanı temasına yönelik görüşlerinden yola çıkarak “konuşma azaldı” alt teması ortaya çıkmıştır. Annelerden biri olan **Elif:** “Kelimeleri vardı artık hiç konuşmuyor. İletişim azaldı.” şeklinde ifade ederken **Selin** ise: İletişime geçmediği için dil konuşma terapisine gidiyordu, normalde konuşabiliyor ama tercih etmiyor. Daha önceki süreçte konuşuyordu ama şu an çok fazla konuşmayı tercih etmiyor iletişime kapalı bir çocuk.” şeklinde ifade etmiştir. OSB’li çocukların büyük çoğunluğu iletişim alanında birçok sorun yaşamakta ve özel eğitim merkezlerinde destekleyici eğitimler almaktadır. Pandemi süreci ile birlikte eğitime verilen zorunlu aranın bazı aileler için iletişim alanında olumlu sonuçları olsa da bazıları için çocukları üzerinde olumsuz sonuçları olduğu görülmüştür. Bu farklılığın yaşanmasında, aile yapısının ve otizm derecesinin de önemli parametreler olduğu düşünülmektedir.

Çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerden bir diğerini ise anneler, dil gelişim alanına yönelik “kelime sayısı azaldı” olduğu şeklinde ifade etmektedirler. Çalışmaya katılan anneler eğitime ara verme ile dil gelişim desteği alamadıkları için çocuklarının kullandığı kelime sayısında azalma olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Katılımcı annelerden **Aslı:** “Dil alanında kelimeler artmaya başlamıştı. Eğitime devam edemediğimiz için kullandığı kelime sayısı azaldı diyebilirim.” **Elif:** “Dilde çok geriledi. Kelimeleri vardı artık hiç konuşmuyor.” şeklinde dile getirmiştir. OSB’li çocukların büyük bir bölümü dil gelişiminde yaşadıkları sorunları azaltmak ya da ortadan kaldırmak için eğitim ya da dil ve konuşma terapisi almaktadır. Pandemi ile birlikte bu desteğin sağlanamaması ve araya giren sürenin uzunluğu da düşünüldüğünde aynı zamanda ailenin de bu süreçte destekleyici yaklaşımda bulunamaması ile bu alanın olumsuz etkilenmesi olası bir durum olmaktadır.

Katılımcı annelerin sosyal-duygusal gelişim alanına yönelik yorumlarından elde edilen alt tema çocukların “akran etkileşimi azaldı” olduğudur. **Aylin:** “Evde olduğumuz süreçte arkadaşları ile görüşemediği için oldukça sıkıldı bunu defalarca dile getirdi. Sosyal bir çocuk evde olmak onu bu yönden çok etkiledi. Asosyal oldu. Akran etkileşimi sağlanamadı. Okula geldiğimizde en azından arkadaşlarını görüyordu”. **Ece:** “Başlarda ben etkinlik yaptırmaya eğitime destek olmaya çalıştım ama bir süre sonra yetmedi akran etkileşimi sağlayamadık” şeklinde yaşadıklarını aktarmışlardır. Çalışmaya katılan annelerin birçoğu pandemi sürecinde özel eğitime ara vermenin ve sokağa çıkma kısıtlamalarının çocuklarının akranları ile olan etkileşiminin azalmasına neden olduğunu ifade etmiştir.

Annelerin olumsuz etkilerden biri olan motor gelişim temasına yönelik görüşleri çocuklarının eğitime gidemediği ve dışarı çıkamadığı için evde kalmanın “hareketliliği azalttığı” şeklindedir. **Aylin:** “Hiperaktivitesi olduğu için dışarı çıkamamak çok etkiledi. Hareket kısıtlılığı yaşadık.” Bu tanılamaya sahip çocukların zorunlu olarak enerjisini

aktarabileceği ortamlar ve zamanlar yaratmak oldukça önemlidir. **Derin:** “Evde olmak çok zordu. Dışarı çıkamıyor enerji boşaltamıyor sürekli hareket istiyor ama evde mümkün değil.” **Nur:** “Hareketsizlik kilo aldırdı. Zaten kiloluydu arttı. Fiziksel aktivite hiç yoktu bu da enerji boşalmasını engelledi.” **Ece:** “Dışarı çıkmak istiyor çıkamıyor bu sefer huysuzlaşıyor. Hareketsizlik etkiledi diye düşünüyorum. Yerinde zıplamaya başladı” bu sözlerle dile getirmişlerdir. Maalesefki pandemi ile birlikte gelen zorunlu kısıtlamaların normal çocuklar için bile hareketlerinin ev ile sınırlanması oldukça zorken, OSB’li çocukların bu süreçten etkilenmemesi çok mümkün değildir.

OSB’li çocukların beslenme durumlarına yönelik annelerin görüşlerinden elde edilen bulgulara göre çocuklarında “yemek yeme arttı” alt teması ortaya çıkmıştır. **Derin:** “Daha fazla yemek yemeye başladı yemek yemeyi seviyordu ama sıkıntıdan çok daha fazla yiyordu.” **Elif:** “Yemek yeme çok arttı. Durdukça yemek yemeye başladı” diyerek yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Otizmlili çocuk beslenmesi literatürde de birçok araştırmaya kaynaklık etmektedir. Aynı zamanda ev ortamında zamanı kaliteli kullanabilme şansı yakalayamayan çocukların can sıkıntısının, yemeye yönelimi de destekleyebileceği düşünülmektedir. Olağan süreçte beslenme ile ilgili problemlerin pandemi sürecinde artması beklenen bir sonuç olmuştur.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada OSB’li çocukların annelerinin Covid-19 pandemi sürecinde özel eğitime ara vermeye yönelik görüşlerinden elde edilen sonuçlar incelenmiştir. 15 anne ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiş ve görüşmeler sonucunda sürecin çocuklar üzerindeki olumlu ve olumsuz etkiler olarak iki ana kategori oluşturulmuştur. Bu kategoriler altında da olumlu dört tema ve olumsuz dokuz tema belirlenmiştir. Görüşmeler sonucunda Covid-19 pandemi sürecinde özel eğitime ara vermenin OSB’li çocuklar üzerindeki etkilerine yönelik anne görüşlerinin genel olarak; davranış problemleri, aile ilişkileri, iletişim, gelişim alanları, teknolojik araç kullanımı gibi temalar üzerinde yoğunlaştığı sonucuna varılmıştır. Çocuklar üzerindeki olumlu etkilerin en fazla aile ilişkilerinde görüldüğü, en az değişim yaşanan alanın ise sosyal-duygusal gelişime yönelik olduğu görülmüştür. Olumsuz etkilerin ise en fazla davranışlarında olduğu çok fazla problem davranış gözlemlendiği en az ise beslenmeye yönelik değişimler yaşandığı ortaya çıkmıştır. Bu bölümde elde edilen bulgulara göre ortaya çıkan temalar, alan yazındaki çalışmalar ile karşılaştırılarak tartışılmıştır.

Covid-19 pandemi süreci nedeni ile özel eğitime ara vermenin OSB’li çocuklar üzerindeki olumlu etkilerine yönelik annelerin görüşleri incelendiğinde aile ilişkileri ile ilgili çocukların babaları ile iyi vakit geçirdikleri ve kardeşleri ile oyun oynamaya başladığı sonucuna ulaşılmıştır. Dayson ve Fewell (1989) ailede özel gereksinimli bir çocuğun varlığının bir bütün olarak tüm aile sistemini, işleyişini ve aile üyelerinin rollerinde değişiklikler yapabilme etkisini ortaya koymuştur. Son kırk yıldan fazla zamandır otizm tanısı alan çocuk sayısının artış göstermesi ile OSB’li kardeşe sahip çocuk sayısında da artış olmuştur (Fountain, King ve Bearman, 2011; Hansen, Schedel

ve Parner, 2015). Kardeşi özel gereksinimli olan çocukların olumlu ve daha az olumsuz davranışlar gösterdikleri görülmüştür (Er, 2006). Powell (1993) özel gereksinimli kardeşe sahip olmanın endişelendirici olmasına rağmen keyifli ve tatmin edici olduğunu belirtmiştir. OSB'li çocuklar da pandemi sürecinde kardeşleri ile birlikte çok daha fazla vakit geçirme imkanı bulmuş ve bu süreci birlikte paylaşımda bulunarak geçirmişlerdir. Pandemi sürecinde gerçekleştirilen, Rose ve diğerlerinin (2020) çalışmasında pandeminin aile ve çocuk için birbirleri ile daha fazla vakit geçirme fırsatı sağladığı ortaya çıkmış, Evans ve diğerlerinin (2020) çalışmasında ise aile ilişkilerinin bu süreçte hiç olmadığı kadar iyi olduğu ifade edilmiştir. Özel gereksinimli çocukların anneleri ile gerçekleştirilen başka bir çalışmada çalışmaya katılan annelerin pandemi sürecinde çocuklarının %45'inin ebeveynleriyle olan, %20'sinin kardeşleriyle olan ilişkisinin olumlu etkilendiği bildirilmiştir (Yersel, Akbaş ve Durualp'in (2021). Babanın çocuğuyla etkileşim içinde olması, çocuğun genel gelişimi ve aile yapısı için çok önemli bir yere sahiptir. Ancak ulusal alan yazında babaların da katıldığı oldukça sınırlı sayıda araştırmaya rastlanmıştır (Karaaslan, 2016a, 2016b; Küçüker, Bakkaloğlu ve Sucuoğlu, 2001; Maviş, 2004; Taşkın ve Erkan, 2009). Bu bağlamda çalışmamızda Covid-19 sürecinde babaların evde olmasının birlikte geçirilen zamanı arttırdığı düşünülebilir.

Çalışmadan elde edilen olumlu diğer sonuçlar, dil ve iletişime yönelik çocukların iletişimi başlattığı, sürdürdüğü ve konuşmayı daha çok tercih ettikleri, kullandıkları kelimelerin arttığı, komut almada artış yaşandığı ve yeni sesler çıkarmaya başladıklarıdır. Dil ve iletişim birbirini besleyen ve zincir sistemi ile ilerleyen bir ağı oluşturmaktadır. Alan yazın incelendiğinde OSB'li çocukların ebeveynleri ile olan ortak etkileşimlerinde yetersiz oldukları (Adamson vd., 2012) bilinse de, Töret ve diğerlerinin (2015) yaptığı bir çalışmada bazı ebeveynlerin, çocuklarının kendileri ile olan oyun etkileşimlerinde, etkileşimi başlatma ve sürdürme yeterliliğine sahip olduklarını bildirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Boucher (2003), işlevsel dil becerilerine sahip OSB'li çocukların, sözcükleri ve kalıplaşmış kelimeleri yanlış kullansalar bile farklı sözcükler, yeni sözcükler ve kalıp sözcükler oluşturabildiklerini belirtmektedir. Covid-19 süreci OSB'li çocukların evde aileleri ile geçirdikleri süreyi arttırmış ve daha fazla iletişime geçmeleri için fırsat sağlamıştır. Böylece çocukların konuşması için daha çok fırsatın ortaya çıktığı, bu bağlamda daha fazla kelime kullanmaya başladıkları düşünülebilir.

Annelerin görüşlerinden elde edilen bir diğer sonuç ise sosyal-duygusal gelişime yönelik olarak çocukların akran etkileşimlerini arttırdığıdır. Her ne kadar Covid-19 nedeni ile özel eğitim merkezlerinin kapanması grup aktivitelerini engellese de anneler çocuklarının sosyal sorunlarını bildiklerini, bu nedenle de akranları ile daha fazla bir araya getirdiklerini belirtmişlerdir. Bu sistemli çabanın da akran etkileşimini arttırmış olabileceği düşünülebilir. Alan yazındaki çalışmalar incelendiğinde normal gelişim gösteren akranları ile bir araya getirilmiş OSB'li çocukların oyunu devam ettirme süresi ve oyun başarılarının arttığı bulunmuştur (Carter, Cushing ve Kennedy, 2009). Akran etkileşimli çalışmalar incelendiğinde; Mason ve diğerlerinin çalışmasında (2014) akran etkileşiminin otizmlili çocukların iletişim becerilerini arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine başka bir çalışmada sohbeti başlatmanın, sürdürme ve sohbet süresinin arttığı, konuşmayı tercih ettikleri bulgusu elde edilmiştir (Bambara ve vd., 2016). OSB'li

bireylerin en önemli sorunlarından birisi sosyal alanda yaşadıkları güçlüklerdir. Bu nedenle akran etkileşimi, yaşamlarını sosyal bir kimlikle devam ettirebilmeleri için oldukça önemlidir. Gardner ve ark. (2014) okulda da akran etkileşimi sağlanan OSB'li çocukların sınıf içi etkinliklere katılımlarının arttığı ve sosyal süreçlere dahil olduklarını ifade etmişlerdir. Yapılan çalışmalar sosyal etkileşimin OSB'li bireylerde sosyal becerileri arttırdığını gösterirken, yürütülen bu çalışmada da annelerin özellikle planlı olarak çocukların sosyalleşmesi için akranlarıyla bir araya getirdikleri ve bunun sonucunda sosyal becerilerinde ilerleme olduğunu belirttikleri görülmektedir. Pandemi sürecinde gerçekleştirilen çalışmaların sosyal gelişim alanında sınırlılık göstermesi, bu çalışmanın sosyalleşmenin önemini içermesi ve akran etkileşimini vurgulamasının alan yazın için bir kaynak olacağı öngörülmektedir.

Covid-19 pandemi sürecinin OSB'li çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik annelerin görüşleri incelendiğinde; özel eğitime ara vermenin çocuklar üzerinde birçok davranış problemlerine neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tekrarlı ve kısıtlı davranışlar (Lewis ve Bodfish, 1998; Matson vd., 2009) ile duygusal ve davranışsal sorunların (Gray vd., 2012) OSB'li çocuklarda gözlemlendiği bilinmektedir. Ebeveynlerin çoğu çocuklarında problem davranışları, tekrarlı ve sınırlı hareketleri gözlemlediklerini; en sık yaşanan davranışların anlamsız sesler çıkarma, karşısındaki kişiye vurma, ağlama, öfkelenme ile başkalarını ısırma ve nesnelere sınırlı ilgi gösterme davranışları olarak bildirdikleri görülmüştür. İlgili araştırmalara bakıldığında bu araştırmanın bulgularını destekler nitelikte, otizmlili çocuğa sahip olan ebeveynlerin çocuklarında problem davranışlar ile tekrarlı davranışları gözlemledikleri sonucu ortaya çıkmıştır (Keenan vd., 2010; Hall ve Graff, 2012; Ho vd., 2012; Tsai, Tsai ve Shyu, 2008). Bunun yanı sıra, diğer araştırma bulguları (Ho vd., 2012) da destekler nitelikte, ailelerin en fazla bildirdiği davranış problemlerinin ilk sırasında sözel ve bedensel öfke ile yıkıcı davranışların bulunduğu, bu davranışların diğer ortamlara göre ev ortamında daha yoğun ortaya çıktığı bildirilmiştir. Pandemi sürecinde de problem davranışlara yönelik birçok çalışma gerçekleştirilmiş ve sonuçları paylaşılmıştır. Örneğin; İtalya'da OSB'li çocukların tekrarlı ve sınırlı davranışlarında pandemi sürecinde artış yaşandığı bildirilmiştir (Di-Renzo vd., 2020). Benzer şekilde Neece ve diğerleri (2020) gerçekleştirdikleri çalışmada pandemi döneminde özel gereksinimli çocukların ailelerini en çok zorlayan durumun davranış problemlerinde yaşandığı sonucuna ulaşmışlardır. Covid-19 sürecinde annelerin deneyimlerine yönelik gerçekleştirilen çalışmada özel gereksinimli çocukların problem davranışlarında artış olduğu ve öfke kontrolünü sağlayamadıkları da belirlenmiştir. Davranış sorunlarının ise; kendine vurma, kapıyı çarpma, kendini yere atma ve kafasını vurma şeklinde olduğunu ve özellikle istedikleri olmadığında bu davranışları gösterdikleri belirtilmiştir (Karahan vd., 2021). Yine aynı çalışmada anneler, evde kalınan sürenin uzaması ve çocukların rutinlerinin bozulması ile problem davranışların arttığını bildirmiştir. OSB'li kişilerin pandemi sürecinde iletişim becerilerinde sorunlar yaşadığı, stereotipik, saldırgan davranışlarında ve tiklerde artış olduğu da bilinmektedir (Mutluer vd., 2021). Yürütülen bu çalışmada da benzer sonuçların elde edilmesi, sokağa çıkma kısıtlamaları sebebiyle evde zorunlu geçirilen sürenin arttığı düşünüldüğünde; engellenmişlik, bir mekanda uzun süre kalma, günlük rutinleri yerine getirememe gibi

durumlardan dolayı OSB'li çocukların davranış problemlerinin artmış olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın bir başka bulgusu da pandemi sürecinde OSB'li çocukların kardeşleriyle ilişkisinin kötüleştiği, baba ile kavga etmeye başladığı ve anneye bağımlılığının arttığıdır. Alan yazındaki araştırmalar incelendiğinde; otizmlili çocukların kardeşleri ile ilişkilerini inceleyen Harris ve Glasberg'in (2003) ailede çocuklardan birinin OSB'li olmasının kardeş ilişkilerini olumsuz etkilediğini belirttiği çalışmalarında, OSB'li kardeşe sahip normal gelişim gösteren çocuğun, kardeşinin oyun oynamaya ilgi duymamasının şaşırtıcı ve kırıncı olduğunu düşündüğü için kardeşiyle ilişki kurma isteğinin son bulup, enerjisini diğer bireylere yönlendireceğini bildirmiştir. Otizmlili ve Down sendromlu çocukların, normal gelişim gösteren kardeşlerinin kıyaslandığı çalışmalarda ise otizm tanılı çocukların kardeşlerinin olumlu sosyal davranış örüntüsünün daha az olduğu, daha sık düşmanca davranışlar gösterdiği, kardeşlerine karşı olumlu duygularının oldukça az olduğu ve kardeşleriyle daha az zaman geçirdiği bildirilmiştir (Knott vd., 1995; Orsmond ve Seltzer, 2007). Bu çalışmada da katılımcı annelerin pandemi döneminde otizmlili çocuklarının kardeşleri ile ilişkilerinin bozulduğunu belirttiği görülmektedir. Başka bir çalışmada, anneler, pandemi sürecinde kardeşler arasındaki iletişimin bozulduğunu, evde geçen zamanın kardeşler arasındaki paylaşımı ve pozitif etkileşimi olumsuz yönde etkilediğini gözlemlediklerini belirtmişlerdir (Karahan vd., 2021). Bu çalışmada da katılımcı annelerin pandemi döneminde otizmlili çocuklarının kardeşleri ile ilişkilerinin bozulduğunu belirttiği görülmektedir. Zorunlu olarak evde olmanın ve kapalı kalmanın yarattığı; mekan, oyun alanı, ders çalışma, oyuncak paylaşımı, boş zamanda yalnız kalabilme gibi faaliyetleri etkilediği düşünülebilir. Bu faktörlerin de kardeşler arası etkileşimi olumsuz etkilediği düşünülebilir. Bu bulgunun tam tersi yani kardeşleriyle olumlu ilişkiler geliştirdiğini söyleyen annelerinde olması, kardeşlerin özellikleri, OSB'li çocuğun sosyal ilişkisini etkileyecek özellikler, kardeşler arası yaş farkı gibi başka faktörlerin de etkili olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Baba ile kavga etmeye yönelik literatür incelemesinde ise babalarla yapılan çalışmaların sınırlı olduğu görülmüştür. Bir çalışmada babaların annelere kıyasla çocuklarıyla daha az etkileşimde bulundukları, daha zayıf düzeyde ifade edici dil kullandıkları ve birlikte vakit geçirmekten daha az keyif aldıkları sonucuna ulaşılmıştır (Öksüz, 2008). Çalışma bulguları ve literatürdeki bilgiler göz önüne alındığında babaların daha az etkileşimde bulunduğu, ifade edici dil kullanımının zayıf olduğu, çocukları ile birlikte vakit geçirmekten daha az keyif aldıkları ve pandemi sürecinin getirdiği zorunlu evde kalmanın bu süreçleri daha da kötüleştiği ve otizmlili çocukları ile daha fazla çatışmaya neden olduğu söylenebilir.

Eğitim çocuklar için oldukça önemli bir yere sahiptir fakat özel gereksinimli çocukların eğitimleri zorunlu ve çok önemli bir ihtiyaçtır. Covid-19 sürecinde özel eğitime ara vermenin çocukların bilişsel gelişimleri üzerinde etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. COVID-19 salgını, tüm dünyada ailelerin hayatlarını olağanüstü bir şekilde etkilemiş olmakla birlikte özellikle OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin çocuklarının, uygulamalı davranış analizi gibi destek eğitim programlarından ve bireysel eğitim desteklerinden bir anda yoksun kalmasının eğitimlerinde ciddi bir sorun ortaya çıkaracağı düşünülmektedir (Tarbox vd., 2020). Pandemi sürecinde uzaktan eğitime devam etmek OSB'li çocuklar

ve ebeveynleri için oldukça güç ve yıkıcı olabilmektedir. Çalışmaya katılan anneler, çocuklarının bilişsel gelişimlerinde; öğrenilen kavramlarda unutma, harfleri unutma, okumada gerileme ve beceri kazanımında azalma bildirmişlerdir. Majoko ve Dudu (2020) pandemi sürecinde ebeveynlerin etkinlikleri yönetmede ve eğitsel faaliyette bulunmada karmaşa yaşadıklarını, uyum sağlamada zorlandıklarını bildirmişlerdir. Aydemir'in (2021) özel gereksinimli annelerin covid-19 sürecinde yaşadığı sorunlara yönelik gerçekleştirdiği çalışmasında katılımcı annelerin çoğunun, çocuklarının eğitimi konusunda uzman kişilerin daha etkili olduğunu ve kendilerinin bu konuda yetersizliğini belirttikleri sonucuna ulaşmıştır. Yazcayir ve Gurgur'un (2021) kaynaştırma eğitimi alan özel gereksinimli çocukların aileleri ile gerçekleştirdikleri nitel çalışmada da; kurum ya da uzman desteği almadan çocukların eğitimlerini evde yürütmek zorunda kaldıkları, bu süreçte öğrenci-öğretmen etkileşiminin olmamasına bağlı olarak öğrenme sürecinin olumsuz etkilendiği ve pandemi sürecinin uzaması sebebiyle önemli bir öğrenme açığının ortaya çıktığı belirtilmektedir. Çalışmalar ve bu çalışma bulguları da göstermiştir ki özel eğitime verilen ara aileler için de oldukça alışılmamış ve zorlu bir süreci beraberinde getirmiştir.

Pandemi nedeni ile evde geçirilen sürenin artması çocuklar üzerinde hareket kısıtlılıkları da oluşturmuştur. Bu çalışmada da annelerin bu süreçte çocukların hareketlerinin kısıtlandığını belirttikleri görülmüştür. Fiziksel aktivite OSB'li çocukların yaşamında önemli parametrelerden biridir. Yapılmış çalışmaların bazılarında, düzenli olarak yapılması sağlanan egzersizlerin OSB'li çocuklarda sosyal, davranışsal, bilişsel ve motor bozukluklarına olumlu etkilerinin olduğu belirtilmektedir (Srinivasan vd., 2014; Sowa ve Meulenbroek, 2012; Attwood, 1998). Revize edilmiş bedensel aktivitelerin, egzersiz yapmanın, OSB'li bireylerin fiziksel ve motor gelişimlerinde (Pitetti vd., 2007), zihinsel becerilerinde (Anderson-Hanley vd., 2011), tekrarlayıcı davranışlarında (Bahrami vd., 2012) ve akademik becerilerinde (Nicholson vd., 2011) pozitif yönlü etkisi olduğu bu nedenle fiziksel aktivitenin OSB'li bireyler için oldukça önemli olduğu vurgulanmaktadır (Menear ve Neumeier, 2015; Srinivasan vd., 2014). Pandemi sürecinde OSB'li bireyler kısıtlamalar nedeni ile evde kalarak çevrimiçi eğitim ortamlarına uyum sağlayamaya çalışmış ve bedensel hareketsizlik sonucunda da gelişimsel olarak riskli grupta yer almışlardır (Narsizi, 2020; Yarımkaya ve Esentürk, 2020). DSÖ (2020) pandemi sürecinde özel gereksinimli çocukların davranış bozuklukları ve bedensel sağlıklarının korunması için fiziksel aktiviteleri gerçekleştirmenin önemli olduğunu bildirmiştir. Bu çalışma sonuçlarına göre, pandeminin eğitime ara verme zorunluluğu yaratması ve dışarı çıkma kısıtlamalarının olması, çocukların hem eğitim alma hem de motor aktivite düzeylerini en aza indirmesi nedeni ile çok yönlü bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Pandemi süreci evde geçirilen süreyi arttırdığı gibi OSB'li çocukların da özel eğitime ara vermesine yol açmıştır. Bununla beraber akran etkileşimi sağlanan eğitim ortamlarından uzak kalmak ve evde olmak çocukları arkadaşlarından uzaklaştırmıştır. OSB'li çocuklarla yapılan araştırmalar, otizmlili bireylerde ve diğerlerinde duygu ifadelerini tanımlama bozukluk ve gecikme yaşandığını göstermektedir (Harms vd., 2010). İletişim için gerekli olan etkileşimi başlatma ve sürdürme, empati, duyguları anlama, dil

becerileri gibi birçok alandaki sorun otizmlili bireylerin akran etkileşimlerini önemli ölçüde azaltmaktadır. OSB'li çocukların gelişimsel özellikleri de dikkate alındığında sosyal etkileşim sınırlılıkları yaşadıkları ve bu sınırlılıkların sosyal uyum problemlerinin ilk nedenlerinden birini oluşturduğu bilinmektedir (Hobson, 1996; Koegel vd., 1992). Pandemi sürecinde öğretmen ve ebeveyn gözünden özel eğitim konulu çalışmada, ebeveynlerin özel eğitime ara verilmesinin olumsuz yönü olarak çocuklarının dışarı çıkmak istedikleri ve sosyal ortama girememeleri bu yüzden sosyalleşemediklerini bildirdikleri bulgulanmıştır (Şenol ve Can Yaşar, 2020). Bu çalışmanın sonucunda da normal şartlarda bile sosyal ilişki güçlüğü yaşayan OSB'li çocukların eğitime ara verilmesi sebebiyle akran etkileşimlerinin azaldığı görülmüştür.

Çalışmanın teknolojik araç kullanımına yönelik annelerin görüşlerinden elde edilen sonuçları; çocukların pandemi sürecinde daha fazla televizyon izlediği ve telefonla daha çok vakit geçirdiği şeklindedir. Chonchaiya ve diğerlerinin 2011 yılında üç çocuk grubu (biri otizm, ikinci grup dil gecikmesi ve üçüncüsü kontrol grubu) ile gerçekleştirdiği ekran görüntüleme tarihi ve etkileşimli sosyalleşme ilişkisini inceledikleri çalışmada otizmlili grubun ekranla en erken (6 aylık) tanışan ve en fazla televizyon izleyen grubu oluşturduğu ve normal gelişime sahip çocuklarda ise ekranla tanışma yaşının daha geç olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. OSB olan bir çocuk, kendisini çevreleyen sosyal dünyaya yönelmez, bunun yerine sosyal olmayan imgeler, sesler ve görsel-işitsel senkronizasyondan etkilenir. Sosyal bir ortağa ilgi duymayan kişi çeşitli öğrenme fırsatlarını kaçıır. Kamaşak ve diğerlerinin (2020) çalışmasında televizyon izleme süresi, telefon ve tablet kullanım süresi ve otizm arasında bir ilişki olduğu gösterilmiştir. Otizm grubunda TV ile dört saatten fazla zaman geçirme oranı %42.4, tablet ve telefon kullanım sürelerinde de ortalama 1-3 saat arasında ekran maruziyeti oranı anlamlı şekilde diğer gruplardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yürüttüğümüz çalışmada evde uzun sürelerle kalmanın sonucunda ve sokağa çıkma kısıtlamaları ile birlikte zaten teknolojik araç kullanımında daha fazla zaman geçiren çocukların, muhtemel ev içinde daha fazla sıkılmaları, yapılacak faaliyetlerin bir süre sonra tükenmesi gibi sebeplerle daha fazla tablet, televizyon, cep telefonu gibi aletlere yöneldikleri düşünülebilir.

Anne görüşleri incelendiğinde diğer olumsuz etkileri, iletişim ve dil gelişim alanı ile ilgili sonuçlar oluşturmaktadır. Anne görüşlerine göre çocukların konuşmalarında ve kullandıkları kelime sayısında azalma olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. OSB tanı kriterlerinden biri de dil ve iletişim alanında yaşanan zorluklardır (APA, 2013). OSB'li çocukların yaşadığı, erken dönemde ortaya çıkan dil ve iletişim alanındaki sorunlar birçok gelişim alanını da olumsuz olarak etkilemektedir (Landa, 2007). OSB'li çocukların bazıları hiç konuşmazken, bazılarında sadece taklitli konuşma ya da gelişimi normal ilerleyen çocukların konuşmasına yakın şekilde konuşma gözlemlenebilmektedir (Owens vd., 2003). Otizmde dil ve iletişim sorunları olarak ortaya çıkabilecek, kelime ve kurulan cümleleri anlamlandırma ve anlamada zorluk, farklı anlamlara gelebilecek kelimeleri anlamada güçlük ve sembolik ifadeleri anlamada güçlük, sıra alma, ses tonunu ayarlama ve bağlam dışı konuşma gibi dilin sosyal kullanımına ilişkin güçlükler de bulunmaktadır (Korkmaz, 2005). Bu nedenle OSB'li çocukların dil ve iletişim becerilerine yönelik kuramsal ya da uygulamalı çalışmalar oldukça önemlidir. OSB'li çocukların dil

gelişim alanında desteğe ihtiyacı olduğu bilinmektedir ve özel eğitime ara vermenin dil konuşma desteği alan çocuklar için gerilemeye neden olduğu ve profesyonel destekten uzak kalmak zorunda olmanın bu durumları ortaya çıkardığı söylenebilir.

Annelerin görüşleri değerlendirildiğinde beslenme açısından çocukların daha çok yemek yemeye başladığı ortaya çıkmıştır. Otizm beraberinde bir ya da daha fazla ek durumun görülme olasılığı %72.5 olarak tahmin edilmektedir (Goldschmidt, 2015). Bu durumlardan bazıları; yeme bozuklukları, mide ve bağırsak problemleri, epilepsi ve obezite en fazla eşlik eden hastalıklardır (Castro, 2015; Napoli, 2014). OSB'li çocukların %90'ında beslenme sorunu olduğu tespit edilmiştir (Kodak ve Piazza, 2008). Beslenme sorunlarının görülme oranının OSB'li çocuklarda yüksek olmasının yemek seçme, biyolojik besin alerjisi, toplumsal uyum problemleri, yeni besine karşı tepkide olma, fizyolojik problemlerden kaynaklı olduğu bilinmektedir (Stough, 2015). Kral ve diğerleri (2013) OSB'li çocukların OSB olmayan çocuklara göre yiyecek seçme ve yeni yiyecekleri reddetme olasılığının daha yüksek olduğunu bildirmişlerdir. Stankovic ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada OSB'li çocukların beslenme şekillerinde ailelerin güçlüklerle karşılaştığı, çocukların seçici ve aynı şeyleri yemede kararlı olması gibi nedenlerle problem davranışların ortaya çıktığı ve bu konuda ailelerin kendilerini yetersiz hissettiklerini belirttikleri sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırmalar, otizmlili çocuklarda kilo alma ve obezite prevalansının genellikle sağlıklı akranlarına göre daha yüksek olduğunu göstermiştir. (Napoli vd., 2014; Hyman vd., 2012; Evans vd., 2012). Bu araştırmada da katılımcı annelerin pandemi nedeni ile özel eğitime ara veren OSB'li çocuklarının yemek yeme davranışlarında artış olduğunu belirttiği ve bununla beraber kilo artışı yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda ev ortamında zamanı kaliteli kullanabilme şansı yakalayamayan çocukların can sıkıntısının, yemeye yönelimi de destekleyebileceği düşünülmektedir. Olağan süreçte beslenme ile ilgili problemlerin pandemi sürecinde artması beklenen bir sonuç olmuştur

Özet olarak, Covid-19 pandemi süreci ile özel eğitime verilen zorunlu aran OSB'li çocuklar üzerinde olumlu ve olumsuz birçok etkisi olduğu görülmüştür. Bazı çocuklar için olumlu değerlendirilen bir durumun bazı çocuklar için olumsuz sonuçları olduğu annelerin ifadeleri ile ortaya çıkmıştır. Olumlu yönde etkilerin de bildirildiği bu çalışmada olumsuz bildirimlere daha fazla rastlanmıştır. Demografik değişkenlerle (anne-baba yaşı, eğitim düzeyi, çocuk sayısı, OSB'li çocukların yaşı) elde edilen olumlu ve olumsuz temalar arasında farklılık oluşturacak durumların ortaya çıkmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda aile yapısı, çocuğa karşı olan tutum ve davranışlar, ekonomik koşullar, OSB derecesi ve ailenin çocukla olan iletişim-etkileşim şeklinin de göz ardı edilmeden ele alınmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre şu önerilere yer verilebilir.

- Eğitimden uzak kalmanın problem davranışları ortaya çıkardığı ya da arttırdığı, beslenmede sorunlara neden olduğu, hareket kısıtlılığı yaşandığı, iletişim problemleri olduğu ve dil gelişim alanında gerilemelere yol açtığı görülmektedir. Mümkün olduğunca OSB'li çocukların eğitimsel desteklerinin devam etmesi yönünde politikalar geliştirilmelidir.

- Araştırmanın çalışma grubunu OSB’li çocuklar oluşturmaktadır. Farklı tanı grupları ile çalışma tekrarlanabilir.
- Demografik değişkenler daha detaylı bilgi edinmek için değiştirilebilir ya da arttırılabilir.
- Farklı bir çalışmada annelerin deneyimleri de değerlendirmeye alınarak genişletilebilir.
- Yaş aralığı sınırlaması getirilerek özel eğitime başlama sürecinde OSB’li çocukların davranış değişiklikleri üzerinde çalışma sağlanabilir.

Etik Kurul Onayı: Etik kurul izni 21.09.2020 tarihinde 2020/01 -02 sayılı karar ile T.C. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Etik Kurulu’ndan alınmıştır.

Bilgilendirilmiş Onam: Katılımcı annelerden bilgilendirilmiş onam alınmıştır.

Hakem değerlendirmesi: Dış hakem değerlendirmesi vardır.

Yazarların Katkısı: Fikir – D.A.D., E.G.; Tasarım- D.A.D., E.G.; Verilerin Toplanması- D.A.D ve İşlenmesi- D.A.D., E.G.; Danışmanlık – E.G.; Verilerin Analizi ve Yorumu – D.A.D., E.G.; Alanyazın Taraması – D.A.D; Yazma – D.A.D., E.G.; Eleştirel Değerlendirme -Tüm yazarlar

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Finansal Açıklama: Araştırmada herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Adamson, L.B., McArthur, D., Markov, Y., Dunbar, B. ve Bakeman, R. (2001). Autism and Joint Attention: Young 'children's responses to maternal bids. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 22(4), 439– 453.
- American Psychiatric Association (APA). (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-V): Amerikan Psikiyatri Birliği, DSM-5 tanı ölçütleri başvuru el kitabı (Çev.: E. Köroğlu). Boylam Psikiyatri Enstitüsü Hekimler Yayın Birliği.
- Anderson-Hanley, C., Turek, K. ve Schneiderman, R. L. (2011). Autism and exergaming: effects on repetitive behaviors and cognitions. *Psychology Research and Behavior Management*, 4, 129-137. doi: 10.2147/PRBM.S24016.
- Attwood, T. (1998). *Asperger's sendrome: a guide for parents and professionals*. Jessica kingsley publishers Ltd.
- Aydemir, E. (2021). Küresel Salgın Bağlamında Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Yaşadığı Sorunlar (Sağlık, Eğitim, Ekonomi ve Sosyal). *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 1-12.
- Bahrami, F., Movahedi, A., Marandi, S. M. ve Abedi, A. (2012). Kata techniques training consistently decreases stereotypy in children with autism spectrum disorder. *Research in Developmental Disabilities*, 33(4), 1183-1193. doi: 10.1016/j.ridd.2012.01.018
- Bambara ML., Cole LC., Kunsch C., Tsai SC., Ayad E. (2016). A peer-mediated intervention to improve the conversational skills of high school students with autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 27: 29-4.
- Baykoş, N. (Eds.). (2015). *Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitim*. (3.baskı). Eğiten Kitap.
- Boucher, J. (2003). Language development in Autism. *International Otorhinolaryngol.* doi: 10.1016/j.ijporl.2003.08.016. PMID: 14662187.
- Bozkurt, A., Jung, I., Xiao, J., Vladimirsch, V., Schuwer, R., Egorov, G., Lambert, S. R., Al-Freih, M., Pete, J., Olcott, Jr., D. Rodes, V., Aranciaga, I., Bali, M., Alvarez, Jr., A. V., Roberts, J., Pazurek, A., Raffaghelli, J. E., Panagiotou, N., de Coëtlogon, P. ve Paskevicius, M. (2020). A global outlook to the interruption of education due to COVID-19 pandemic: Navigating in a time of uncertainty and crisis. *Asian Journal of Distance Education*, 15(1), 1-126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3878572>
- Carter, E. W., Cushing, L. S. ve Kennedy, C. H. (2009). *Peer support strategies: Improving all 'students' social lives and learning*. Baltimore, MD: Paul H. Brookes.
- Castro K, Faccioli LS, Baronio D, Gottfried C, Perry IS, Dos Santos Riesgo R. (2015). Effect of a ketogenic diet on autism spectrum disorder: A systematic review. *Research Autism Spectrum Disorder*; 20:31-38.
- CDC (Centers for Disease Control and Prevention). (2007). Prevalence of autism spectrum disorders--autism and developmental disabilities monitoring network, six sites, United States, 2000. Morbidity and mortality weekly report. Surveillance summaries (Washington, DC: 2002), 56(1), 1-11.
- Chonchaiya W, Nuntanarumit P, Pruksananonda C. (2011). Comparison of television viewing between children with autism spectrum disorder and controls. *Acta Paediatr*, 100(7):1033-7. doi:10.1111/j.1651-2227.2011.02166.x
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry ve research design – Choosing among five approaches*. (Çev.: M. Bütün ve S. B. Demir). Ankara: Siyasal.
- Colizzi, M., Sironi, E., Antonini, F., Ciceri, M. L., Bovo, C. ve Zocante, L. (2020). Psychosocial and behavioral impact of Covid-19 in autism spectrum disorder: An online parent survey. *Brain Sciences*, 10, 341, 1-14.
- Cooper, J. O., Heron, T. E. ve Heward, W. L. (1987). *Applied behavior; analysis*. Columbus, Ohio: Merrill.

- Di-Renzo, M., Di-Castelbianco, B., Vanadia, E., Petrillo, M., D'Errico, S., Racinaro, L. vd. (2020). Parent-reported behavioural changes in children with autism spectrum disorder during the COVID-19 lockdown in Italy. *Continuity in Education*, 1(1), 117- 125.
- Dyson, L. ve Fewell, R.R. (1989). The Self-concept of Siblings of Handicapped Children: A Comparison. *Journal of Early Intervention*, 13 (3), 230-238.
- Er, M. (2006). Çocuk, hastalık, anne-babalar ve kardeşler. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 49(2), 155-168.
- Ersoy, F. (2016). Fenomenoloji. A. Saban ve A. Ersoy (Ed.). *Eğitimde nitel araştırma içinde* (s. 51- 105). Anı Yayıncılık.
- Ercan, E. S., Arman, A. R., Emiroğlu, N. İ., Öztıp, D. B. ve Yalçın, Ö. (2020). Türkiye çocuk ve genç psikiyatrisi derneği Covid-19 (korona) virüs salgını sırasında aile, çocuk ve ergenlere yönelik psikososyal ve ruhsal destek rehberi. Erişim tarihi:12.05.2020
- Evans, E.W., Must, A., Anderson, S.E., Curtin, C., Scampini, R., Maslin, M. (2012). Dietary patterns and body mass index in children with autism and typically developing children. *Res Autism Spectrum Disorder*, 6, 399-405.
- Evans, S., Mikocka-Walus, A., Klas, A., Olive, L., Sciberras, E., Karantzas, G. vd. (2020). From 'It has stopped our 'lives' to 'Spending more time together has strengthened 'bonds': The varied experiences of Australian families during COVID-19. *Frontiers in Psychology*, Erişim adresi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.588667>.
- Fountain, C., King, M. D. ve Bearman, P. S. (2011). Age of diagnosis for autism: individual and community factors across 10 birth cohorts. *Journal of Epidemiology ve Community Health*, 65(6), 503-510.
- Gardner, K. F., Carter, E. W., Gustafson, J. R., Hochman, J. M., Harvey, M. N., Mullines, T. S. ve Fan, H. (2014). Effects of peer networks on the social interactions of high school students with autism spectrum disorders. *Research and Practice for Persons*, 39(2), 100-118.
- Goldschmidt J, Song H.J. (2015). At-risk and underserved: A proposed role for nutrition in the adult trajectory of autism. *J Acad Nutr Diet*, 115, 1041-1047.
- Gray, K., Caroline, K., Taffe, J., Brereton, A., Stewart, E. ve Bruce, T. (2012). Trajectory of behavior and emotional problems in autism. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 117(2), 121-133.
- Guterres, A. (2020, 16 April). Protect our children. United Nations. <https://www.un.org/en/uncoronavirus-communications-team/protect-our-children>.
- Hansen, S. N., Schendel, D. E. ve Parner, E. T. (2015). Explaining the increase in the prevalence of autism spectrum disorders: the proportion attributable to changes in reporting practices. *JAMA pediatrics*, 169(1), 56-62.
- Hall, H. R. ve Graff, J. C. (2012). Maladaptive behaviors of children with autism: Parent support, stress, and coping. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 35(3-4), 194-214.
- Harris, S. L. ve Glasberg, B.A. (2003). *Siblings of Children with Autism: A Guide for Families*. Bethesda: Woodbine House.
- Harms, M. B., Martin, A. ve Wallace, G. L. (2010). Facial emotion recognition in autism spectrum disorders: A review of behavioral and neuroimaging studies. *Neuropsychology Review*, 20 (3), 290-322.
- Ho, B.P.V., Stephenson, J. ve Carter, M. (2012). Anger in children with autism spectrum disorder: 'Parent's Perspectives. *International Journal of Special Education*, 27, 14-32.
- Holloway, I. ve Wheeler, S. (1996). *Qualitative research for nurses*. Oxford: Blackwell.
- Hobson, R. P. (1996). *Autism and the Development of the Mind*. Manwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hyman, S. L., Stewart, P. A., Schmidt, B., Lemcke, N., Foley, J. T., Peck, R. ve Ng, P. K. (2012). Nutrient intake from food in children with autism. *Pediatrics*, 130(2), S145-S153.
- İnce Parpucu, T., Süzen, İ. ve Parpucu, H. Ş. (2021). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarda Covid-19 öncesi ve sırasında fiziksel aktivite seviyelerinin karşılaştırılması. Isparta Otizm Kongresi, Erişim tarihi: 12.05.2020, <http://acikerisim.antalya.edu.tr/handle/20.500.12566/698>
- Karaaslan, O. (2016a). Comparison of social engagement of children having disabilities with their mothers and fathers. *Educational Sciences: Theory ve Practice*, 16(5), 1649-1670.

- Karaaslan, O. (2016b). A comparasion of social engagement of children with autism with their mothers and fathers. Paper presented at the meeting of the International Conference on New Horizons in Education (INTE), Vienna, Austria.
- Karahan, S., Yıldırım Parlak, Ş., Demiröz, K., Kaya, M. ve Kayhan, N. (2021). Annelerin Koronavirüs (COVID-19) sürecinde özel gereksinimli çocuklarının problem davranışları ile baş etme deneyimleri. *Journal of Qualitative Research in Education*, 25, 79-105. doi: 10.14689/enad.25.4
- Kamaşak, T., Direk, M., Tuğba, K. U. R. T. ve Karaman, S. (2020). Otizmlili çocuklarda doğum öyküsü, anne sütü alma süresi, televizyon ile tanışma yaşı, televizyon, akıllı telefon ve tablet kullanım alışkanlıklarının incelenmesi. *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 22(3), 411-417.
- Keenan, M., Dillenburger, K., Doherty, A., Byrne, T. ve Gallagher, S. (2010). The experiences of parents during diagnosis and forward planning for children with autism spectrum disorder. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 23(4), 390-397.
- Knott, F., Lewis, C. ve Williams, T. (1995). Sibling interaction of children with learning disabilities: A comparison of autism and Down's syndrome. *Journal of child psychology and psychiatry*, 36(6), 965-976.
- Koegel, L. K., Koegel, R. L., Hurley, C. ve Frea, W. D. (1992). Improving social skills and disruptive behavior in children with autism through self-management. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 25, 341-353.
- Kodak T., Piazza, C., C., (2008). Assessment and behavioral treatment of feeding and sleeping disorders in children with autism spectrum disorders. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*. 17 (4): 887-905.
- Korkmaz, B. (2005). *Dil ve beyin*. İstanbul: Yüce yayım.
- Kral, T., Eriksen, W., Souders, M., Pinto-Martin, J. (2013). Eating behaviors, diet quality, and gastrointestinal symptoms in children with autism spectrum disorders: A brief review. *Journal of Pediatric Nursing*, 28(6), 548-56.
- Küçük, S., Bakkaloğlu, H. ve Sucuoğlu, B. (2001). Erken eğitim programına katılan gelişimsel geriliği olan çocuklar ve anne-babalarının etkileşim davranışlarındaki değişimin incelenmesi. *Özel Eğitim Dergisi*, 3(1), 61-71.
- Landa, R. (2007). Early communication development and intervention for children with autism. *Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 13(1), 16-25.
- Lewis, M.H. ve Bodfish, J.W. (1998). Repetitive behavior disorders in autism. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 4, 80-89.
- Maenner M. J, Shaw K. A, Baio J. (2020). Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years-autism and developmental disabilities monitoring network, 11 sites, United States, 2016. *MMWR Surveillance Summaries*, 69:1-12.
- Majoko, T. ve Dudu, A. (2020). Parents' strategies for home educating their children with autism spectrum disorder during the Covid-19 period in Zimbabwe. *International Journal of Developmental Disabilities*, Erişim adresi: <https://doi.org/10.1080/20473869.2020.1803025>
- Marcenko, M. O. ve Meyers, J. C. (1991). Mothers of Children with Developmental Disabilities: Who Shares the Burden? *Family Relations*. (40), 186-190.
- Mason, R., Kamps, D., Turcotte, A., Cox, S., Feldmiller, S. ve Miller, T. (2014). Peer mediation to increase communication and interaction at recess for students with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8(3),334-344. doi: 10.1016/j.rasd.2013.12.014.
- Matson, J.L., Dempsey, T. ve Fodstad, J.C. (2009). Stereotypies and repetitive/restrictive behaviors in infants with autism and pervasive developmental disorder. *Developmental Neurorehabilitation*, 12, 122-127.
- Maviş, İ. (2004). Türk anne-babaların çocuklarıyla etkileşim profili, özel eğitimden yansımalar [Interaction profile of Turkish parents with their children, reflections from special education]. 13. Ulusal Özel Eğitim Kongresi'nde sunulan sözlü bildiri, Eskişehir.
- Menear, K. S. ve Neumeier, W. H. (2015). Promoting physical activity for students with autism spectrum disorder: Barriers, benefits, and strategies for success. *Journal of Physical Education, Recreation ve Dance*, 8(3), 43-48. doi: 10.1080/07303084.2014.998395.
- Motavalli Mukaddes, N. (2017). *Bebeklikten erişkinliğe otizm: Aileler için kılavuz*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri.

- Mutluer, T., Doenyas, C. ve Aslan-Genç, H. (2020). Behavioral implications of the COVID-19 process for autism spectrum disorder, and 'individuals' comprehension of and reactions to the pandemic conditions. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 561882.
- Napoli E, Dueñas N, Giulivi C. (2014). Potential therapeutic use of the ketogenic diet in autism spectrum disorders. *Frontier Pediatrics*, 2:(69-74).
- Narzisi, A. (2020). Handle the autism spectrum condition during Coronavirus (COVID-19) stay at home period: Ten tips for helping parents and caregivers of young children. *Brain Sciences*, 10 (4), 1-4. <https://doi.org/10.3390/brainsci10040207>.
- Neece, C. McIntyre, L. L. ve Fenning, R. (2020). Examining the impact of COVID-19 in ethnically diverse families with young children with intellectual and developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 64(10), 739- 749.
- Nicholson, H., Kehle, T. J., Bray, M. A. ve Van Heest, J. (2011). The effects of antecedent physical activity on the academic engagement of children with autism spectrum disorder. *Psychology in the School*, 48(2), 198-213. doi: 10.1002/pits.20537
- Orsmond, G. I., Seltzer, M. M. (2007). Siblings of individuals with autism or Down syndrome: Effects on adult lives. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51 (9), 682-696. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2007.00954>.
- Owens, R. E., Evan-Metz, D. E. ve Haas, A. (2003). *Introduction to communication disorders: A life span perspective* (2nd ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson. Education Inc.
- Öksüz, Z. (2008). *Otistik ve normal çocuk sahibi anne babaların bazı psikiyatrik ve psikolojik özelliklerinin karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Pacheco, L.F., Noll, M. ve Mendonca, C.R. (2020). Challenges in teaching human anatomy to students with intellectual disabilities during the Covid-19 pandemic. *Anatomical Sciences Education*, 13(5), 556-557.
- Pitetti, K. H., Rendoff, A. D., Grover, T. ve Beets, M. W. (2007). The efficacy of a 9-month treadmill walking program on the exercise capacity and weight reduction for adolescents with severe autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(6), 997-1006. doi: 10.1007/s10803-006-0238-3.
- Powell, T. H. ve Gallagher, P. A. (1993). *A Special Part of Exceptional Families*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing.
- Rose, J., Willner, P., Cooper, V., Langdon, P. E., Murphy, G. H. ve Kroese, B. S. (2020). The effect on and experience of families with a member who has intellectual and developmental disabilities of the COVID-19 pandemic in the UK: developing an investigation. *International Journal of Developmental Disabilities*, Erişim adresi: <https://doi.org/10.1080/20473869.2020.1764257>.
- Şahin, E., Öz, A. O. ve Singin, R. H. Ö. (2020). Covid-19 pandemi sürecinin otizm spektrum bozukluğunda motor becerilere etkisi. *International Eurasian Educational Research Congress* (Özet bildirisi). Erişim tarihi 23.06.2021. <https://www.ejercongress.org>.
- Sandalcı, B., Uyaroğlu, O. A. ve Güven, G. S. (2020). Covid-19'da kronik hastalıkların rolü, önemi ve öneriler. *Flora*, 25(5).
- Sowa, M. ve Meulenbroek, R. (2012). Effects of physical exercise on autism spectrum disorders: a meta-analysis. *Research Autism Spectrum Disorder*, 6:46 -57.
- Srinivasan, S. M., Pescatello, L. S. ve Bhat, A. N. (2014). Current perspectives on physical activity and exercise recommendations for children and adolescents with autism spectrum disorders. *Physical Therapy*, 94(6), 1-46. doi: 10.2522/ptj.20130157.
- Stankovic, M., Jelena, S., Stankovic, M., Shih, A., Stojanovic, A. ve Stankovic, S. (2020). The Serbian experience of challenges of parenting children with autism spectrum disorders during the COVID-19 pandemic and the state of emergency with the police lockdown. Available at SSRN 3582788. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3582788>
- Stough, C.O., Dreyer Gillette, M.L., Roberts, M.C, Jorgensen, T.D., Patton, S.R. (2015) Mealtime behaviors associated with consumption of unfamiliar foods by young children with autism spectrum disorder. *Appetite*, 95, 324-333.
- Şenol, F. B. ve Yaşar, M. C. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Öğretmen ve Ebeveyn Gözünden "Özel Eğitim". *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 439-458.

- Tarbox, C., Silverman, E. A., Chastain, A. N., Little, A., Bermudez, T. L. ve Tarbox, J. (2020). Taking Action: 18 Simple Strategies for Supporting Children with Autism During the COVID-19 Pandemic. *Behavior Analysis in Practice*, 14(4), 1099-1127.
- Taşkın, N. ve Erkan, S. (2009). Babalara verilen eğitimin babaların çocuklarıyla ilgilenmelerine etkisi: Deneyisel bir çalışma (The influence of father education programs on the levels of father involvement with children: An experimental study). *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37(37), 136-148.
- Töret, G., Özdemir, S. ve Özkubat, U. (2015). Ciddi düzeyde otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar ile annelerinin ebeveyn-çocuk etkileşimlerinin ebeveyn ve çocuk davranışları açısından incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 16(01), 1-28.
- Tsai, W., Tsai, J., Shyu, Y.L. (2008). Integrating the nurturer-trainer roles: Parental and behavior/symptom management processes for mothers of children with autism. *Social Science and Medicine*, 67(11), 798-1806.
- Turan, A. ve Çelikyay, H. H. (2020) Türkiye’de Kovid-19 ile Mücadele: Politikalar ve Aktörler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1), 1-25.
- Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) (2020). Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV). [http://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](http://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).
- Yassıbaş, U. ve Çolak, A. (2019). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuğa sahip anne-babaların yaşam deneyimlerine derinlemesine bakış. *Eğitim ve Bilim*, 44(198).
- Yarımkaya, E. ve Esentürk, O. K. (2020a). Promoting physical activity for children with autism spectrum disorders during Coronavirus outbreak: benefits, strategies, and examples. *International Journal of Developmental Disabilities*. <https://doi.org/10.1080/20473869.2020.1756115>.
- Yazcayır, G. ve Gurgur, H. (2021). Students with special needs in digital classrooms during the COVID-19 pandemic in Turkey. *Pedagogical Research*, 6(1), 1-10.
- Yersel, B. Ö., Akbaş, A. ve Durualp, E. (2020). Pandemi Sürecinde Özel Gereksinimli Çocukların Günlük Yaşam Aktiviteleri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 126-145.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yazarlar	İletişim
Araş. Gör. Duygu ARICI DOĞAN Çocuk Gelişimi	Biruni Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi İstanbul E-mail: ddogan@biruni.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Ertan GÖRGÜ Temel Eğitim	İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi İstanbul E-mail: ertangorgu@gmail.com